

3. Побожій С. Харківська секція кафедри мистецтвознавства. З історії мистецтвознавчих осередків України 20—30-х років // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. — Вип. 1. — К., 1994. — С. 118—124.

4. Побожій С. «Необхідно пожертвувати... честю» (про трагічну долю одного музейного працівника) // Сумська старовина, — 1998. — №№ III—IV. — С. 55—60.

УДК 821.161.2-1

Д. Ю. Боклах

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Дефініції і взаємозв'язок категорій топосу, локусів, хронотопу міста та їх реалізація у міському тексті художнього твору

Боклах Д. Ю. Дефініції і взаємозв'язок категорій топосу, локусів, хронотопу міста та їх реалізація у міському тексті художнього твору. Стаття містить розгляд просторових категорій топосу, локусів, хронотопу міста у структурі міського тексту. Проаналізовано критерії розмежування топосу і локусів, висвітлено специфіку їх взаємозв'язку, досліджено міський текст як доміную відтворення простору міста. Визначено структурно-семантичні особливості функціонування топосу, локусів, хронотопу міста у художніх творах.

Ключові слова: простір міста, топос міста, локус міста, хронотоп, міський текст.

Боклах Д. Ю. Дефиниции и взаимосвязь категорий топоса, локусов, хронотопа города и их реализация в городском тексте художественного произведения. Статья содержит рассмотрение пространственных категорий топоса, локусов, хронотопа города в структуре городского текста. Проанализированы критерии разграничения топоса и локусов, освещена специфика их взаимосвязи, исследован городской текст как доминанта воспроизведения пространства города. Определены структурно-семантические особенности функционирования топоса, локусов, хронотопа города в художественных произведениях.

Ключевые слова: пространство города, топос города, локус города, хронотоп, городской текст.

Boklakh D. Yu. Definitions and relationship of topos, loci, city's chronotope categories and their realization in the urban's text in a literary work. The article contains a review of the spatial categories of a topos, loci, the city's chronotope in the urban structure of the text. The article gives the analysis of the criteria of differentiation of a topos and loci and shows the specifics of their relationship. It studies the urban text as the dominant feature of the reproduce of the city's space. The article defines the structural and semantic features of functioning the city's topos, loci, chronotope in the literary works .

Keywords: city's space, city's topos, city's locus, chronotope, urban text.

Місто – це середовище проживання людей і особливий спосіб життя людини, який відрізняється від рустикального динамізмом, цивілізаційним поступом. Структурними елементами міського середовища є не окрема територія, простір і людина, а їхня синкретична єдність у системі топосу міста.

Місто як широке тло простору діяльності людини є предметом зацікавлень філософів (Ф. Бродель, Х. Ортега-і-Гассет, О. Шпенглер), соціологів (М. Вебер, Г. Зіммер, Р. Парк), психологів (З. Фрейд, К. Юнг), культурологів і мистецтвознавців (М. Анциферов, В. Глазичев,

І. Гревс, Д. Замятін), урбанологів (К. Лінч, Л. Мамфорд), публіцистів та есеїстів (П. Вайль, Т. Возняк), літературознавців (В. Агеєва, І. Вихор, Д. Лихачов, Ю. Лотман, С. Павличко, В. Топоров, В. Фоменко, О. Харлап) тощо.

Топос – це географічна визначеність території простору міста, що досягається за рахунок присутності не топоніміки міста, а рецептивного бачення людини міського ландшафту. Місто як художній простір – це не пусте вмістилище героїв і сюжетних епізодів, оскільки «співвіднесення його з дійовими особами та загальною моделлю світу, створеною художнім текстом, переконує в тому, що мова художнього простору – не пустотіла посудина, а один із компонентів спільної мови,

якою говорить художній твір» [26:259]. Топос як часово-просторова сингулярність – не моноконструкт, а має менші локальні характеристики, що складають його семантичне ядро. О. Шпенглер з цього приводу стверджує, що місто – це своєрідний «<...> світ в справжньому сенсі слова: воно має значення людського осередку мешкання лише як ціле. Будинки – це лише атоми, що його утворюють» [43:103]. Важливого значення набуває архітектоніка і ландшафт міста, розбудова, структурна організація, бо вони є репрезентантами його топосу [40]. Подібно витвору архітектури, місто являє собою конструкцію у просторі, але гігантського масштабу, щось таке, що можна сприйняти протягом тривалого часу [24:15]. Ця конструкція містить у собі багато локальних просторових складових (локуси), у яких і відтворюється дія у часі.

Для розуміння специфіки виділення топосу та локусів міста у творах варто звернутись до поняття «художній простір» та «міський текст». Проблема дослідження простору художнього твору, його ознак та складників розробляли М. Бахтін, В. Будний, А. Булгакова, М. Ільницький, Н. Копистянська, Д. Лихачов, С. Скварчинська, О. Флоренський та ін. Розгляду міського часопростору присвячені розвідки О. Богданової, Л. Пилипюк, Н. Годчук, Л. Цибенко тощо. Специфіку взаємовідношень структур простору міста з'ясовували Ю. Лотман, В. Прокоф'єва, Т. Субботіна тощо. Проблема дослідження міського тексту, дискурсивної взаємодії простору і тексту висвітлювалась у працях М. Бютора, Ю. Лотмана, В. Топорова та ін.

Терміни топос і локус семантично схожі, бо вони фактично позначають категорію «місця» у художньому творі та пов'язані з хронотопом, тому й зумовлюють різноманітні понятійні тлумачення і методологічне використання. В. Козмін топосом називає об'єкт рустикального світу (село), а локусами іменує детальні просторові образи цього світу (садиба, млин) [20]. Дослідники Ю. Безхутрий, І. Вихор, М. Калиняк, І. Козлик, І. Набитович, Л. Пилипюк, І. Ткаченко, В. Фоменко, Д. Чик, Ф. Штейнбук та ін. диференціюють топос і локус у розумінні логічних відношень цілого і частини (топос міста, локус вулиці, театру, приміщення) [див., наприклад: 17; 34; 44]. М. Ловчинський, А. Михайлова використовують поняття топос в широкому значенні, окремо не виділяючи локальні структури міста як компоненти географічного простору (топоси міста, топос будинку, церкви, ратуші) [25; 31]. У літературознавстві існує також думка про те, що один і той же просторовий образ може називатися як топосом, так і локусом, залежно від усвідомлення його як національного символу з актуалізацією його репрезентації оцінних смислів

чи реального опису з превалюючими в тексті денотативно-референційними відсиланнями (С. Ігнат'єва, В. Прокоф'єва, Т. Субботіна та ін.) [15:180–181; 36:88; 37:112]. Однак така антиномія у визначенні взаємовідношень понять топос і локус як просторових категорій є неможливою теоретико-методологічною засадою, оскільки простір міста будується за принципом уявного / реального географічного простору із чіткою топографією місцевостей, тому й постає необхідна потреба у логічному розмежуванні термінів.

Отже, виокремлення та інтерпретація топосу міста, його складових вимагає передусім сталої ієрархії термінів і понять. Враховуючи сконстатовану дилему розмежування дефініцій понять топосу і локусу у літературознавстві, недостатньо дослідженою залишається проблема критеріїв чіткого розрізнення топосу і локусів як компонентів географічного простору міста. Малодослідженою залишається також проблема взаємовідношень топосу, локусів, хронотопу міста, їх реалізації у міському тексті твору.

Метою статті є докладне визначення дефініцій понять топосу і локусів міста, а також виокремлення загальних критеріїв їх розмежування та взаємозв'язку з хронотопом на рівні предметної реалізації у міському тексті задля з'ясування структурно-семантичних особливостей функціонування топосу, локусів, хронотопу міста у художніх творах.

Топос міста – це семіотичний конструкт, що постає у тексті у вигляді художнього образу з просторовими означеннями ландшафту, архітектоніки і топографії міста. Топос міста презентується «<...> як місце з'єднання, що, з одного боку, виокремлює річ, а з іншого – влітає її в систему загального розташування предметів і явищ» [3:85]. Топос сприймається як широке «гло дії» героїв художнього твору. На концептуальному рівні топос проявляє свій зв'язок із семіотичною сферою, а тому функціонує як універсальна, своєрідний архетип і розглядається в контексті загальнокультурних типологічних моделей [9]. Як слушно зазначає О. Богданова, вагомими в розпізнанні структури міста є також орієнтири, окремі елементи, виокремлені із загального змісту, що розкривають темпоральні особливості соціального життя міста й допомагають відтворити його топографію [6:32]. Такими орієнтирами топосу міста, на наш погляд, можуть виступати локуси. Н. Кадирова зазначає, що місто як концепт в повсякденній свідомості людини – це топос, який виступає як організований географічний або фізичний простір (будівлі, вулиці, площі, пам'ятники та ін.) [16:77]. Структура топосу в такому випадку відрізняється системністю і взаємозв'язком всіх елементів, наділених особливими властивостями, що підпорядковуються

своїм законам в залежності від світогляду епохи, авторської позиції [8:33], але, головним чином, із відтворенням ландшафту місцевості.

Гене́за терміна «локус» бере свій початок із природничих наук. Зокрема, у біології локусом називають ділянку хромосоми, у якій локалізовано ген. У методології психології середини ХХ ст. термін модифікується у «локус контролю», що означає схильність людини приписувати відповідальність за результати дій зовнішнім обставинам (Дж. Роттер). Себто термін локус запозичено у літературознавство з природничих наук, а тому, на думку В. Прокоф'євої, локус «<...> входить у філологію вже з деяким усталеним понятійним ядром: етимологічно (від лат. *locus*) означає «місце», «ділянку» «<...>» [36:88]. «Словник іншомовних слів» за редакцією С. Єрмоленко подає таке визначення: локус – це «<...> місцезнаходження чого-небудь» [5:345]. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» натрапляємо на таке тлумачення: локус – «<...> певна обмежена територія <...>»; локальний – такий, який не виходить за певні межі, місцевий (властивий певній місцевості, певному середовищу) [11:626]. Отже, локус – це певний обмежений простір, характерний для певного середовища, дія у якому має обмеження місцем.

Поняття «локус» почав вживати С. Неклюдов у значенні елемента структури художнього простору, із яким певною мірою «співвідноситься» герой твору. Натомість «локус» як категорію простору у літературознавстві докладно починає розробляти Ю. Лотман, запозичивши латинський термін *locus* у С. Неклюдова. Ю. Лотман, аналізуючи просторовий континуум прози М. Гоголя, наголошує на тісному зв'язку героя із певним локальним місцем і наводить переконливий аргумент, посилаючись на висловлювання С. Неклюдова: «<...> в билині простежується тверда приуроченість до певного місця певних ситуацій і подій. По відношенню до героя ці «місця» є функціональними полями, потрапляння в які рівнозначно входженню в конфліктну ситуацію, властиву цьому *locus*'у» [27:415]. Отже, С. Неклюдов уводить термін локус у поняттєвий апарат філології для позначення певної «прив'язаності» героя твору функціональному полю його дії (певному «місці» у часі). Ю. Лотман стверджує, що художній простір стає формальною системою для побудови різних моделей характеристики персонажів крізь «місце» (локус), тому простір виступає як локально-етична метафора, поділяючи персонажів на «<...> героїв (тут і далі курсив наш. – Д. Б.) свого місця (свого кола), героїв просторової та етичної нерухомості, які якщо і переміщуються відповідно до вимог сюжету, то несуть разом із собою і властивий їм *locus*» [27:417]. Себто дослідник використовує термін «локус» у значенні певного місця, у якому

«знаходиться» або за яким «закріплений» герой у творі, що несе відповідну семантику цього місця. Відтак сюжет будь-якого художнього твору може бути представлений як траєкторія просторових переміщень героя (С. Неклюдов), скажімо, у локусах міста. Ми поділяємо думку Ю. Лотмана і С. Неклюдова про те, що локус – це просторовий елемент, місце, до якого «відноситься» герой (ліричний суб'єкт), адже дія у творі відбувається не у порожньому місці і просторі. Локус міста – це соціокультурно значущий простір, що має визначені межі, тому і закономірним видається взаємозв'язок локусів міста із семантичним ядром топосу.

Досліджуючи текст художнього твору, Ю. Лотман в рамках поняття опозиції «зімкнена – розімкнена» структура [30:220] розкриває тезу про внутрішній (або замкнений, закритий) і зовнішній (або розімкнений, відкритий) простір, що особливо чітко виявляється у структурі житла людини та середовищі її мешкання [28:507], оскільки сюжет твору «<...> зазвичай розвивається в межах певного локального континууму <...> з локальною віднесеністю епізодів до реального простору (наприклад, географічного)» [27:413]. На думку Ю. Лотмана, замкненість структури простору полягає в тому, що дія відбувається в конкретному місці й не виходить за його межі, а у тексті така закономірність виявляється у вигляді різних образів: дім, місто, країна. Ці образи, за його словами, наділені такими характерними ознаками, як «рідний», «теплі», «безпечні». Замкнена структура простору протистоїть розімкненій. Відкритий (розімкнений) простір – всеосяжний, необмежений, його Ю. Лотман наділяє такими ознаками: «чужий», «ворожий», «холодний» [30:220]. Фундаментальним поняттям визначення відкритого і закритого простору, на думку Ю. Лотмана, є поняття межі [30:220]. Розвиваючи тезу опозицій просторових структур, Ю. Лотман стверджує, що місто як закритий культурний простір протистоїть простору, що знаходиться поза ним – чужому, відкритому, некультурному (лісові, степу, селу, природі), однак «<...> місто – окультурена частина універсуму. <...> у своїй внутрішній структурі воно копіює весь універсум, маючи <...> «свій» і <...> «чужий» простір» [27:142]. Ю. Лотман, аналізуючи просторову символіку поезій О. Пушкіна, визначає будинок як «<...> рідний і разом з тим закритий, захищений простір, простір приватного життя, в якому здійснюється ідеал незалежності <...>» [28:236] ліричного героя. Відтак закритий простір – місце дії простих людей, привабливих буденністю і людяністю [27:442], що дає змогу визначити це «місце» як певний локус міста, який «<...> завжди несе на собі відбиток свого господаря, тобто антропоцентрично направлений і виконує

характеротворчу функцію <...>» [22:125] по відношенню до героя. Натомість «<...> відкритий простір ніби втягується в художній текст, що перетворює незавершеність в елемент вираження сенсу <...>» [29:361], з якого і вибудовується топос міста, що, «<...> виступаючи контрастним або гармонійним фоном почуттів і переживань персонажа, бере участь у створенні антропоцентричності твору» [22:125], в якому «<...> помітно переважають пейзажні орієнтири <...>» [22:125] зображення. Пейзажні орієнтири варто розуміти як семантику ландшафту, архітектоники та географії зображуваної місцевості, що складають структуру міського топосу, здійснюючи психологічний вплив на героїв.

Ф. Штейнбук, характеризує специфіку звертання і розмежування термінів топос і локус, звертає увагу на те, що топос застосовується для позначення «мови просторових відношень», які проходять крізь художній текст (топос смерті, буттєвий топос, топос небуття, топос соціально-історичного часу, топос статуй, що оживають та ін.), себто дослідник називає топосами «місця» розгортання перш за все «<...> узагальнено-абстрактних сенсів. Натомість локус позначає кореляцію лише з конкретними просторовими образами, які, вочевидь, більше пов'язані з дійсністю» [44:289]. Отже, на думку Ф. Штейнбука, топос – це поліпросторове поняття, що генерує у собі характеристики абстрактного світу, тоді як локус генерує просторові складові, що мають атрибутивну констатацію у зображуваній дійсності.

Локус і топос, на думку А. Булгакової, знаходяться в логічних відношеннях частини і цілого, тому, аналізуючи той чи інший топос, ми неодмінно вичленуємо всі вхідні в нього локуси як значущі одиниці [8:55–56]. Натомість П. Гольдін зазначає, що «локус – це такий простір, який суб'єкт (персонаж) може особисто відчутти або представити, «фізично» відчутти. Локус – те місце, де відбуваються локальні події, розгортається «місцеве» життя» [14:67]. Крім того, П. Гольдін в системі топосу міста окремо виділяє «локус малої вулиці» як особливу структурну основу міста. «Радіус локусу малої вулиці для багатьох городян збігається з місцем, відомим «як свої п'ять пальців», отже, для різних людей відчуття локусу різне» [14:67–68]. Локус міста – це певний його матеріально виражений атрибут, який у свідомості городян несе особливу психологічну домінанту «місця», яке можна сприйняти не тільки візуально, а й крізь душу. Але для кожної людини «відчуття» таких «місць» різне, бо кожна місцевість пов'язана зі спогадами про різні події, що відбувалися або відбуваються тут. Досліджуючи структуру міста, за твердженням М. Карповця, також особливо важливо зважати на локус передмістя, центру та

периферії міста, де актуалізуються різні культурні практики і коди [18:80, 88].

Виступаючи невід'ємним атрибутом реального географічного простору, локус міста відіграє ключову роль у розгляді культури та життя міста як соціального організму. Локус відображає не простір загалом, а конкретне місце в просторовому континуумі дії. У літературознавстві існують назви-модифікації локусу, які дублюють його значення як обмеженого простору у складі необмеженого. Наприклад, А. Булгакова називає тотожними до локусу поняття мікротопос і субтопос [8:32], однак у науковому інструментарії більшою мірою послуговуються терміном «локус» [7; 14; 15; 18; 23; 36; 37]. В. Океанський визначає поняття «локус» як «<...> місце-наймення тотальності. Місце-наймення необхідно тут розуміти як унікальний і локалізований у космологічному відношенні топос, поза яким тотальність таким способом ніде і ніколи не відбудеться» [33:179]. А. Прокоф'єва і В. Прокоф'єва стверджують, що локусом можна називати і будь-який «<...> уведений в художній текст автором навмисно чи підсвідомо простір, що має межі, тобто такий, що знаходиться між точкою і нескінченністю» [35:30]. Поняття «локус» використовується, як правило, до закритих фрагментів простору [36:89]. Отже, локус – це обмежений простір, де може розгортатися доля людини, себто локус по відношенню до топосу – це обмежений простір функціональними полями у складі необмеженого простору.

Просторові структури географічного світу в сукупності територіальних і антропоцентричних значень складають лінійну структуру топосу, тому можуть бути названі локусами. Себто локус знаходиться у відношенні чіткого підпорядкування топосу: якщо топос – це значна за осяжністю одиниця простору, то локуси постають як елементи, що відображають конкретні «місця дії» в просторовому континуумі топосу. Якщо топосом називають «відкриті» просторові образи (світ, місто, село, степ, море та ін.), то локусом – «закриті» (будинок, кабінет, сад, вулиця та ін.) (І. Козлик, В. Козмін, І. Ткаченко тощо).

За аналогією до трактування художнього простору Ю. Лотманом та за «літературною традицією», що вже стихійно склалася в методології літературознавства (Ю. Безхутрий, О. Боронь, В. Будний, А. Булгакова, І. Вихор, А. Гольденберг, М. Ільницький, М. Калиняк, В. Прокоф'єва, Л. Солодар, Н. Тодчук, В. Фоменко та ін.), цілком слушною видається нам підстава визначення дефініцій понять «локус міста» як внутрішнього (закритого) простору у складі зовнішнього, а «топос міста» як зовнішнього (відкритого) простору, необмеженого функціональними полями. Таким чином, варто

виокремити топос як відкритий простір, що репрезентований ландшафтом та архітектонікою із зображенням певного структурного цивілізаційного (рустикального) об'єкту універсуму людського буття (міста, села), а локус (міста, села) окреслити як закритий простір із репрезентацією конкретного житла, інтер'єру, певного «місця» (парк, кав'ярня, театр, вулиця, собор, будинок та ін.) у складі семантичного ядра топосу.

Окреслене розуміння топосу і локусу закономірно актуалізує його зв'язок із хронотопом, оскільки події у творі відбуваються не у «порожньому» просторі дії, а у певному локальному середовищі (просторовий континуум, де відбуваються події в кількох місцях одночасно – «топос», конкретне місце дії – «локус»). Як ми з'ясували вище, топос – це загальне місце і виступає широким тлом розгортання смислів, тому слухаю є думка М. Бахтіна про те, що «<...> будь-яке входження у сферу смислів здійснюється тільки через ворота хронотопів» [4:406]. «В літературі хронотоп, – як зауважує В. Лук'янець, – це словесне зображення не тільки місця, на фоні якого розгортається етичний сюжет або лірична ситуація, а й самого духу цього місця, притаманної йому особливої атмосфери» [41:702]. Термін «хронотоп», уведений М. Бахтіним, означає взаємозв'язок часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі. «Хронотоп визначає цілісність літературного твору щодо його відношення до реальної дійсності» [4:391], яку репрезентує письменник, відтворюючи місце дії героїв. М. Бахтін зацентровує: «Хронотоп дає істотний ґрунт для показу зображених подій. І це досягається завдяки особливому згущенню і конкретизації прикмет часу – часу людського життя, історичного часу – на певних ділянках простору» [4:399]. Крім того, простір і час, за твердженням З. Фрейда, є необхідними формами психічних актів [42:345–346], крізь які проходить рецепція міста як просторового конструкту у свідомості людини та цілісного образу. М. Бахтін розуміє хронотоп «<...> як формально-змістовну категорію літератури <...>. У літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір же інтенсифікується, втягується у рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються у просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом» [4:235]. Отже, М. Бахтін розглядав хронотоп не лише як поєднання часу і простору, а як напружений діалог між часом і простором [13:54], тому за допомогою такого діалогізму можна прослідкувати сюжетне розгортання міського топосу. Проте топос як окремість – це дійсність, якої набуває місто як географічний простір,

локалізований у певних часово-просторових рамках. З огляду на це, топос та локуси варто розглядати у тісному співвідношенні з хронотопом. Оскільки поняття «хронотоп» поєднує у собі категорії «часу» і «місця», тому це дозволяє інтерпретувати топос і локуси, враховуючи специфіку єдності відображених у них часово-просторових відношень. Отже, топос міста – це частина хронотопу, який, на думку М. Бахтіна, визначає «<...> художню єдність літературного твору в його відношенні до реальної дійсності» [4:391], а тому до певної місцевості відтворюваного топосу міста, бо «місцевість – це слід події, який її сформував» [4:339].

М. Бахтін стверджує, що простір у будь-якому творі має свої членовані структури. Натрапляємо на розуміння локусу М. Бахтіним у аналізі особливостей відтворення образу людини у межах конкретного простору: «Образ людини починає зрушуватися в замкнуті приватні простори, майже інтимно-кімнатні, де він втрачає свою монументальну пластичність і всецілу публічну зовнішність» [4:294]. Локус – це конкретний елемент простору міста у художньому творі, тоді як конкретний простір (географічний, територіальний) – це простір, який прив'язує події до певного визначеного місця та активно впливає на суть зображуваного [13:58]. М. Бахтін, досліджуючи просторову семантику творів Ф. Стендаля й О. де Бальзака, наголошує на певній «локальності» розгортання подій у романах авторів, які учений визначає у широкому сенсі як «<...> місце перетину просторових і часових рядів роману. З погляду сюжету та композиції тут відбуваються зустрічі <...>, створюються зав'язки інтриг, відбуваються часто і розв'язки, тут, нарешті, що особливо важливо, відбуваються діалоги <...>» [4:395]. Свого роду «локусами подій» у творах французьких письменників М. Бахтін називає вітальні, салони, де відбуваються зустрічі героїв. Особливістю хронотопу твору є органічне злиття повсякденних і різних незліченних предметів, деталей побуту зі значним та великим (А. Маслова). Сприйняття загального простору дається в різних планах: замкнений простір (будинок, кімната) і відкритий простір (місто, населений пункт). Художній простір у літературному творі – це континуум, у якому розміщуються персонажі і відбувається певна дія у часі [26:258], що дає змогу окреслювати тло топосу міста та його локусів як частин хронотопу.

Для розгляду топосу міста як просторового об'єкту у прозі та поезії важливе виокремлення його дискурсивної реалізації у художньому творі – міського тексту. Просторові категорії в культурі можуть сприйматися як своєрідна «мова моделювання», за допомогою якої виражаються найрізноманітніші смисли тексту [8:39–40].

Проблема взаємодії топосу і локусу як складників хронотопу, таким чином, пов'язана зі зв'язком простору й тексту у художньому творі. На думку Н. Копистянської, текст є незмінним, доки не потрапить до уваги реципієнта, з появою якого текст «<...> набуває мінливості, багатovidності і в часі, і в просторі» [21:266], а тому топос і локуси мають «прочитуватися» у міському тексті крізь імпліцитного реципієнта, що виступає у якості «співтворця» художнього простору міста. В. Топоров стверджує, що слово і текст у творі просторово «відкриті, вільні», а тому «<...> принципово можуть бути образом самого простору <...>» [39:241]. Текст як окремість, на думку В. Топорова, «<...> має ознаку просторовості, розміщується в «реальному» просторі <...>» [39:227] людської культури. Отже, текст входить поряд з іншими подіями твору «<...> у множинність, що розуміється як простір <...>» [39:227]. Ю. Лотман зазначає, що текст у часовому плані «<...> сприймається як свого роду стоп-кадр, штучно зупинений момент між минулим і майбутнім» [28:22], який пронизаний смислами. Минуле у тексті подається у двох вимірах: внутрішньому (безпосередня пам'ять тексту, втілена в його структурі зі своїм внутрішнім синхронізмом) і зовнішньому (співвідношення із позатекстовою пам'яттю) [28:22]. Внутрішній і зовнішній вимір минулого текстової стратегії актуалізує стійкий зв'язок із герменевтикою та прагматикою тлумачення семіосфери тексту, отже, впливає на специфіку відтворення простору міста. Текст і простір виражають взаємозв'язок знаку з подією і місцем у часі, окреслюючи багатоаспектність функціонування топосу і локусів у хронотопі.

Семіотична методологія розглядає міський текст «<...> як сукупність творів, у яких тема міста набуває образної деталізації і виявляє себе у визначальних для формування міського топосу семантичних ознаках <...>» [17:69]. Важливим складником конкретизації міського тексту є топоніми. Назви будівель, вулиць, парків, установ та ін. специфічно формують просторову локалізацію міського простору, а отже, топос і локуси міста постають як динамічна конструкція у часі, яка у тексті твору визначається за рахунок інтерпретації міського тексту. На думку М. Анциферова, місто стає єдиним механізмом, що складається з кодів, символів, які містять інформацію про минуле, сьогодення і майбутнє культури й можуть бути розтлумачені ученими як текст культури [1:46; 2:9]. Ю. Лотман зауважує, що «місто, як складний семіотичний механізм <...> є котлом текстів і кодів, різносторонніх і гетерогенних, таких, що підпорядковуються різним мовам та різним рівням» [28:325]. Ю. Лотман у поняття «міський текст» вкладає тексти

культури, які виявляють свою семіотичну природу. М. Бютор у поняття «міський текст» вкладає сприйняття людиною в місті назв вулиць, установ, сторонніх бесід людей, надписів та ін. [10:157]. К. Лінч звертає увагу на «читабельності» міського ландшафту, вкладаючи в це поняття легкість, з якою частини міста в свідомості реципієнта утворюють одну площину: «Читабельним містом ми назвемо таке, в якому райони, орієнтири або шляхи легко визначаються і групуються в цілісну картину» [24:16]. В. Топоров вкладає у поняття «міський текст» специфічну мову міста, що «говорить» вулицями, будівлями, садами, людьми, історією, міфами, а тому «текст міста» – це «<...> гетерогенний текст, якому приписується деякий загальний сенс і на підставі якого може бути реконструйована певна система знаків, що реалізується в тексті» [38:274–275]. Систематизуючи погляди на поняття міського тексту, визначаємо його як сукупність предметно-атрибутивних, соціально-історичних, особистісно-психологічних, міфопоетичних кодів міста, що у творі набувають особливої семантики, реалізуючи гносеологічну, культурологічну функції міського ландшафту та архітектоники.

Топонімія і топографія міста є важливою складовою його образу в тексті й відіграє важливу роль у розумінні того чи іншого «міського тексту» [6:28], тому особливістю виокремлення топосу, локусів міста і хронотопу є докладна інтерпретація міського тексту. І. Вихор стверджує, що в межах виокремлення міського тексту можливим є аналіз поетичного топосу міста як просторової характеристики [12]. В. Назарець аналізує поетичний топос міста крізь призму маркерів міського тексту, які постають семантичними увиразниками простору міста (Б. Брехт «О городах», «Мне часто снится ночами...» та ін.) [32]. Конкретний простір має вияв у вказівці топографічних параметрів зображуваного світу. Це може бути географічний простір, територіальний, речовинний, який не тільки «прив'язує» зображені події до певного місця [19:180], а презентує зв'язок часу, історії в одному місці, окрім того, не обмежуючись територіальним аспектом, презентує взаємодію героїв. О. Боронь крізь текстову стратегію дослідження інфернального простору Петербурга у поемі Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...») з'ясовує особливості розташування, проблематику образу міста. Вулиці Петербурга, пройняті семантикою «штучності», відтворюють одноманітний простір [7:95–99]. В. Левицький аналізує «київський текст» поезій і прози Т. Шевченка в аспекті розкриття художньої версії простору міста, виділяючи локальні елементи у значенні структур семіозису міста. Дослідник розкриває міський текст Києва крізь етичну та естетичну семантику локусів (локуси соборів,

вулиць та ін.). Сутнісними особливостями розгляду образу міста є тлумачення сакральної географії місцевостей разом з інтертекстуальними параметрами київського тексту [23]. На думку Л. Пилипюк, стійким концептом міського тексту є міські топоси, «<...> які являють собою топоси простору як середовища проживання людини і пов'язані з побудовою образу міста як певного макрокосму, що обумовлює характер людського буття» [34:365]. Топоси, які знаходять текстовий вияв, продукують цілу сферу смислів і кодуються у локусах, що є семантично меншими просторовими зображеннями міста, а тому в художньому творі, як стверджує Ю. Лотман, «<...> за зображенням речей і предметів, в оточенні яких діють персонажі, виникає система просторових відношень, структура топосу. При цьому, стаючи принципом організації та розташування персонажів у художньому континуумі, структура топосу виступає в якості мови для вираження і непросторових відношень тексту» [30:222], які розкривають характер героя (ліричного суб'єкта), проблематику та поетику твору загалом.

Отже, топос міста у творі – це структурований простір значущих об'єктів природно-архітектурного середовища, який можна досягнути тільки протягом певного художнього часу. Важливим у розпізнаванні топосу міста є локуси як частини універсуму буття героїв у міському середовищі. Структура топосу міста пов'язана з локусами подій, відображенням значущих предметних явищ міста. Сюжет художнього твору, що має у собі міський топос, будується як траєкторія переміщення героя (ліричного суб'єкта) крізь локуси, які можуть ставати ідейно-тематичним втіленням топосу міста і, навпаки, контрастним фоном до топосу із втіленням просторової унікальності, неповторності певного «місця».

Топос міста презентується як неосяжний (зовнішній, розімкнений) власне простір самого міста із відображенням явищ локального і глобального міського способу буття (місто, населений пункт). Конкретний простір у структурі топосу має обмежений (внутрішній, замкнений) характер і прив'язує героя до своєї неповторної атрибутики – це локус міста, що наділений ознаками емотивного відчуття цього місця героєм (ліричним суб'єктом). Топос і локус розмежовані законом суворої ієрархії як глобальний простір (де вирішується доля багатьох людей, історія, протікає життя самого міста як суспільно-цивілізаційного організму) і локальний (де розгортається тло життя героя, події крізь призму «місця»). Під локусом також розуміється будь-який уведений в художній текст автором навмисно чи підсвідомо простір, що має видимо / умовно окреслені межі території

(вулиця, будинок, театр, кабінет, кімната, сад, парк, ганок тощо).

Рецепція локусу створюється за рахунок суб'єктивного бачення героєм (ліричним суб'єктом) конкретного місця у часовій ретроспекції з відсиланнями до буттєвого досвіду, пам'яті. Із організації іманентної структури локусів вибудовується топос міста, який відображає середовище міста як унікальний організм. Структура топосу визначається антропоцентричною направленістю крізь систему природно-архітектурних ландшафтів, пейзажів, інтер'єрів, які справляють специфічну емотивну інспірацію на героя (ліричного суб'єкта), сугестивно спроектовану крізь спогади, історію «місць». Особливістю інтерпретації топосу є тлумачення географічних знаків міста з дослідженням семантики локусів як етичних та естетичних доміант простору місця дії.

Топос і локуси міста є частинами хронотопу, у якому простір і час згущується, стаючи художньо-зримим, а просторова структура міста ніби влітається у плин часу та історії крізь призму локусів: власне окремих локусів, локусів передмістя, вулиць, центру і периферії міста. Хронотоп не має свого розгортання поза антропоцентричної направленості певного «місця» до героя (ліричного суб'єкта). Особливістю хронотопу є злиття міської атрибутики у точці простору (локус), в якій розгортається життя персонажа, або за якою споглядає ліричний суб'єкт, де відбувається / відбувалась певна дія з огляду на часовий вимір простору.

Засоби моделювання міського топосу та локусів акумулюють певну інформацію, проєктують минуле, теперішнє і майбутнє, продукують палімпсестовий міський текст. Символи ландшафту міста, архітектоніки складають своєрідний «текст міста», який має різні відсилання у свідомості героя (ліричного суб'єкта). На рівні міського тексту предметної реалізації часопросторові координати топосу і локусів перетинаються, утворюючи локально-темпоральний континуум тексту. Міський текст стає семіотичною презентацією просторових структур міста, які органічно влітаються в іконічні коди зображуваної місцевості, ландшафту, пейзажу, інтер'єру тощо, тому міський текст стає мовою проєктування взаємовідношень топосу, локусів і хронотопу. Простір міста (топос і локуси), кодифікований у тексті, розглядається на різних рівнях (географічно-територіальному, історико-соціальному, міфопоетичному, особистісно-психологічному, пейзажному, побутовому).

Таким чином, топос міста, локуси і хронотоп у художніх текстах складають контекст філософського, географічного та історико-культурного тлумачення. Топос і локус

перебувають у семантико-логічних відношеннях цілого і частини, великого і малого, відкритого і замкненого простору міста, що знаходять предметну реалізацію крізь семіосферу міського тексту. Міський текст – це множинність смислів середовища міста, атрибутів, назв, який корелює з реальним / уявним часово-просторовим континуумом художнього твору як предметна мова відтворення цього простору. Топос міста і локуси нашаровуються історично, відображають особистісно та соціально значущі події, акумулюють культурний досвід міського способу буття, моделі поведінки і характер героїв, стаючи мовою для вираження непросторових відношень. Дослідження топіки міста у художніх творах являє

собою особливий розгляд міста у тексті як системи взаємодії різних локусів крізь тло хронотопу, що пов'язує час і конкретне місце в одне ціле. Топос виникає як схема на конкретній території, що бере свій початок від історії освоєння ландшафту міста до формування архітекτονіки середовища і улокування у ньому життя героїв.

Визначені дефініції і взаємозв'язки категорій топосу, локусів, хронотопу у міському тексті склали необхідну теоретико-методологічну основу для ґрунтового дослідження топосу міста у поетичних і прозових творах Т. Шевченка. Отже, перспективи наступних розвідок полягатимуть у розгляді художньої структури топосу міста творів Т. Шевченка.

Література

1. Анциферов Н. П. Душа Петербурга. Петербург Достоевского. Петербург Пушкина / Н. П. Анциферов. – Спб. : Лениздат, 1991. – 335 с.
2. Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода / Н. П. Анциферов. – Ленинград: Сеятель, 1926. – 151 с.
3. Артеменко А. Онтологія топосу / Андрій Артеменко, Ярослава Артеменко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». – 2014. – Вип. 15. – С. 84 – 87.
4. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – 504 с.
5. Бибик С. П. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / Бибик С. П., Сютя Г. М.; за ред. С. Я. Єрмоленко; худож.-оформлювач Б. П. Бублик. – Харків: Фоліо, 2006. – 623 с.
6. Богданова О. Топографічний образ міста у прозі М. Хвильового та романі «Берлін. Александерплатц» А. Дьобліна / Ольга Богданова // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія «Іноземна філологія». – 2014. – Вип. 126. – Ч. 1. – С. 28 – 34.
7. Боронь О. Поетика простору в творчості Тараса Шевченка: Монографія / Олександр Боронь. – К. : Агентство «Україна», 2005. – 152 с.
8. Булгакова А. А. Топика в литературном процессе: пособие / А. А. Булгакова. – Гродно: ГрГУ, 2008. – 107 с.
9. Булгакова А. А. Топос мир в романе Брета Истона Эллиса «Гламорама» / А. А. Булгакова // Антропологические сдвиги переломных эпох и их отражение в литературе. В 2 ч. Ч. 2: сб. науч. ст. / УО «Гродненский гос. ун-т им. Я. Купалы»; ред. кол. : Ю. Б. Орлицкий, И. А. Каргашин, Т. Е. Автухович, В. Супа. – Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы, 2014. – С. 87 – 95. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.elib.grsu.by/doc/10292>
10. Бютор М. Роман как исследование / Мишель Бютор; сост., перевод, вступ. статья, комментарии Н. Бутман. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 208 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
12. Вихор І. В. Поетичний топос міста та його тематичні різновиди / Інна Вихор // *Studia methodologica*. – 2011. – Вип. 31. – С. 140 – 144.
13. Врублевська Т. В. Проблема категорії художнього простору у діакронному аспекті / Т. В. Врублевська // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: збірник наукових праць / Хмельниць. нац. ун-т, Ф-т міжнар. відносин. – 2013. – Вип. 6. – С. 53 – 62.
14. Гольдин П. З. Топонимика, локус и топос малых улиц в парадигме семиотики / П. З. Гольдин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Вып. № 11. – Ч. 2. – Тамбов: Грамота, 2012. – С. 66 – 69.
15. Ігнат'єва С. Є. Топоси й локуси як складники щоденникової моделі / С. Є. Ігнат'єва // Психолінгвістика. Психологія. Мовознавство. Соціальні комунікації: зб. наук. праць. / Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – 2015. – Вип. 17. – С. 176 – 183.
16. Кадырова Н. С. Семантическое ядро концепта «Город» в романе М. Булгакова «Белая гвардия» / Н. С. Кадырова // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». – 2012. – Вып. 64. – № 6. – С. 77–79.
17. Калиняк М. Урбаністична топоніміка Франкової прози: трансформація реального топосу в художній / Марта Калиняк // Українське літературознавство. – 2014. – Вип. 78. – С. 69 – 76.
18. Карповець М. В. Місто як світ людського буття: філософсько-антропологічний аналіз: дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.04 / Карповець Максим В'ячеславович; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 224 с.
19. Каширина С. В. Роль художественного пространства в постижении литературного текста / С. В. Каширина // Вестник Оренбургского государственного пед. ун-та. – 2006. – № 9. – Ч. 1. – С. 180 – 185.

20. Козмин В. Ю. «Тот уголок земли» (Локус Михайловского в поэтическом творчестве А. С. Пушкина) / В. Ю. Козмин // Михайловская пушкиниана. – Москва: ООО «Руди-Н-КОМ», 2001. – Выпуск 16. – 240 с.
21. Копистянська Н. Х. Час і простір у мистецтві слова: монографія / Нонна Копистянська. – Львів : ПАІС, 2012. – 344с.
22. Кухаренко В. А. Интерпретация текста: уч. пос. для студ. по спец. № 2103 «Иностр. яз.» / Кухаренко В. А. – М. : Просвещение, 1988. – 192 с.
23. Левицький В. Між містом розбійників і містом святих: текстуалізація Києва у творчості Тараса Шевченка / В. Левицький // Філологічні семінари / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2013. – Вип. 16. – С. 210 – 216.
24. Линч К. Образ города / К. Линч; пер. с англ. В. Л. Глазычева; сост. А. В. Иконников; под ред. А. В. Иконникова. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
25. Ловчинский Н. А. Образы пространства в современной русской постмодернистской поэзии: дисс. ... к. филол. наук: спец. 10.01.01 / Ловчинский Никита Андреевич. – Волгоград, 2010. – 208 с.
26. Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь / Ю. М. Лотман. – М. : Просвещение, 1988. – 352 с.
27. Лотман Ю. М. Избранные статьи: в 3 т. / Ю. М. Лотман. – Таллин: Александра, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – 478 с.
28. Лотман Ю. М. Семіосфера / Ю. М. Лотман. – С.-Петербург: «Искусство–СПБ», 2000. – 704 с.
29. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман; сост. Р. Г. Григорьева, пред. С. М. Даниэля. – Спб. : Академический проект, 2002. – 544 с.
30. Лотман Ю. М. Структура художественного текста // Лотман Ю. М. Об искусстве. – Спб. : «Искусство – СПБ», 1998. – С. 14 – 285.
31. Михайлова А. Ю. Город в системе художественно-эстетических ценностей Э. Т. А. Гофмана-новеллиста: автореф. дисс. ... к. филол. наук: спец. 10.01.03 / Михайлова Анастасия Юрьевна. – Нижний Новгород, 2012. – 17 с.
32. Назарєць В. М. Топос міста в поезії Бертольда Брехта / В. М. Назарєць // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2013. – Вип. 4. – С. 164–167.
33. Океанский В. П. Локус Идиота: введение в культурофонию равнины / В. П. Океанский // Роман Достоевского «Идиот»: Раздумья, проблемы. Межвуз. сб. науч. трудов. – Иваново, Ивановский гос. ун-т, 1999. – С. 179 – 200.
34. Пилипюк Л. А. Реально-топографічний простір у творчості Оноре де Бальзака / Л. А. Пилипюк // Наукові записки Бердянського держ. пед. ун-ту. Серія «Філологічні науки». – 2015. – Вип. 5. – С. 363 – 374.
35. Прокофьева А. Г. Анализ художественного произведения в аспекте его пространственных характеристик: Монография / Прокофьева А. Г., Прокофьева В. Ю. – Оренбург: Издательство ОГПУ, 2000. – 160 с
36. Прокофьева В. Категория пространство в художественном преломлении: локусы и топосы / В. Прокофьева // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – 2005.– № 11.– С.87 – 94.
37. Субботина Т. В. Локус, топос, урбоним, микропоним: к вопросу о содержании пространственных понятий / Т. В. Субботина // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». – 2011. – Вип. 57. – № 24.– С. 111–113.
38. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического / В. Н. Топоров. – М. : Прогресс; Культура, 1995. – 624 с.
39. Топоров В. Пространство и текст / В. Н. Топоров; отв. ред. Т. В. Цивьян // Текст: семантика и структура. – М. : Наука, 1983. – С. 227 – 284.
40. Туркина В. Г. Город как «топос» / В. Г. Туркина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Право». – 2009. – Вип. № 7. – Т. 57. – С. 73 – 79.
41. Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. В. І. Шинкарук]. – К. : НАН України; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; Абрис, 2002. – 742 с.
42. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Зигмунд Фрейд; пер. с нем. Г. В. Барышниковой; [авторы очерка о Фрейде Ф. В. Бассин и М. Г. Ярошевский]. – М. : Наука, 1991. – 456 с.
43. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / Освальд Шпенглер; пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова; [ред. В. А. Матешук]. – М. : Мысль, 1998. – Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. – 606 с.
44. Штейнбук Ф. Прологмени до студій тілесної топосфери / Фелікс Штейнбук // Теоретична і дидактична філологія: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький: ПХ ДПУ, 2014. – Випуск 18. – С. 286 – 294.